«АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОРҒАУ: ТЕОРИЯСЫ, БОЛМЫСЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ» АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ V ЕУРАЗИЯЛЫҚ ФОРУМНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫНАН
Астана, 2023 жылғы 1 желтоқсан

ИЗ МАТЕРИАЛОВ V ЕВРАЗИЙСКОГО ФОРУМА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА «ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ИХ ЗАЩИТА: ТЕОРИЯ, РЕАЛЬНОСТЬ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ»
Астана, 1 декабря 2023 года

FROM THE V EURASIAN FORUM ON HUMAN RIGHTS «HUMAN RIGHTS AND THEIR PROTECTION: THEORY, REALITY AND DEVELOPMENT TRENDS»
Astana, December 1, 2023

УДК 340.12.(574) https://doi.org/10.63546/3005-2246.2024.6.2.009

ИБРАГИМОВ Жамаладен Ибрагимович*
Заң ғылымдарының докторы, профессор конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының профессоры Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ҚҰҚЫҚ ҮСТЕМДІГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ТЕТІГІ РЕТІНДЕ

Аннотация. *Ғылыми мақала құқықтың үстемдігі, оның тұжырымдама және құқықтық құбылыс ретінде пайда болу тарихы мәселелеріне арналған. Құқықтың үстемдігі барлық мемлекеттер ұстануға тиіс адам құқықтарын қамтамасыз етудің әмбебап қағидаты ретінде қарастырылады. Құқықтық табиғат, құқық үстемдігінің тетік ретіндегі мазмұны, құқықтық құбылыстар және қазіргі адам құқықтарына тұжырымдамалық көзқарас талданады. Мемлекеттің негізгі заңының құқық үстемдігін қамтамасыз етудегі рөлі зерттелді және анықталды. Талдау нәтижесінде адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын бекітетін және тиімді заңнамалық процедураны белгілейтін заңнаманың мінсіз жүйесін қалыптастыру демократиялық қоғам құру үшін жеткіліксіз екендігі анықталды. Құқық үстемдігі қағидаты іс жүзінде қамтамасыз етудің жалғыз құралы және бақылау-адам құқықтарын қамтамасыз етудің кепілі болып табылады.*

*Хат-хабарларға арналған автор. *E-mail* **ibragimov_zhi@enu.kz**

Түйін сөздер: *заң, құқық, мемлекет, азамат, адам, қорғау, тетік, үстемдік, сот, билік.*

ИБРАГИМОВ Джамаладдин Ибрагимович

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, доктор юридических наук, профессор кафедры конституционного и гражданского права

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА КАК МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация *Научная статья посвящена вопросам верховенства права, истории его возникновения как концепции и правового явления. Верховенство права рассматривается в качестве универсального принципа обеспечения прав человека, которого должны придерживаться все государства. Проанализированы правовая природа, содержание верховенства права как механизма, правовые явления и концептуальный подход к современным правам человека. Изучена и определена роль Основного закона государства в обеспечении верховенства права. В результате анализа выявлено, что простого формирования совершеннной системы законодательства, закрепляющей основные права и свободы человека и устанавливающей эффективную законодательную процедуру, недостаточно для построения демократического общества. Принцип верховенства права является фактически единственным средством обеспечения и контроль-гарантией обеспечения прав человека.*

Ключевые слова: *закон, право, государство, гражданин, человек, защита, механизм, суд, власть.*

IBRAGIMOV Jamaladdin Ibrahimovich

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Doctor of Law, Professor of the Department of Constitutional and Civil Law

RULE OF LAW MECHANISM FOR PROTECTING HUMAN RIGHTS

Annotation *The scientific article is devoted to the issues of the rule of law, the history of its emergence as a concept and legal phenomenon. The rule of law is considered as a universal principle of ensuring human rights, which all States must adhere to. The legal nature, the content of the rule of law as a mechanism, legal phenomena and a conceptual approach to modern human rights are analyzed. The role of the Basic Law of the state in ensuring the rule of law has been studied and determined. The analysis revealed that the simple formation of a perfect system of legislation that enshrines fundamental human rights and freedoms and establishes an effective legislative procedure is not enough to build a democratic society. The principle of the rule of law is in fact the only means of ensuring and control is a guarantee of ensuring human rights.*

Key words: *law, right, state, citizen, person, protection, mechanism, court, power.*

Кіріспе. Бүгінгі цифрлы өркениет заманында адам құқықтарын қамтамасыз етудің тетігі құқықтың үстемдігі болып табылады.Осы орайда Қазақ елінің жариялық-құқықтық дамуының заманауи дамуын ескере отырып, заң ғылымындағы бұл мәселеге толыққанды зерттеу жүргізілмегендіктен, құқық үстемдігінің адам құқықтарын қорғаудың тетігі ретіндегі негізін талдау автор үшін өзекті және теориялық және тәжірибелік жағынан болашағы бар деп есептеледі.Бұл ғылыми мақала құқық үстемдігіне көңіл аудартып,біздің ойымызша қазіргі заманғы мемлекеттегі адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау үрдісінде лайықты темірқазық болып

табылады. Ғылыми зерттеудің мақсаты-адам құқықтарын қорғау тетігі ретінде құқық үстемдігінің қалыптасуын,оның әділетті мемлекетті қалыптастырудағы негізгі белгілері мен сипатын айқындау.Осы мақсатқа жету үшін мынадай зерттеу міндеттері қойылады:

-құқық үстемдігінің тарихи дамуы мен бүгінгі түсінігінің ерекшелігін зерделеу;

-әділетті мемлекет қалыптастырудағы құқық үстемдігін танудың заманауи тәсілдерін зерттеу;

-құқық үстемдігінің адам құқықтарын қорғау тетігі ретіндегі ролін анықтау;

-Негізгі заңның құқық үстемдігін қалыптастырудағы ролін талдау;

-әділетті қоғам орнатудағы құқық үстемдігінің ролі мен орнын қарастыру.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми зерттеудің әдістемесін таңдауда автор зерттеу пәнінің көпқырлылығын ескерді. Ғылыми мақалада қарастырылған мәселелер пәнаралық болып табылады және ол саяси құқықтық ілімдер,конституциялық құқық,мемлекет және құқық теориясымен байланысты.Сондықтан да автор зерттеу жүргізуде әдістердің кең көлеиін пайдаланды.Ғылыми мақаланың әдістемелік негізін тарихи-құқықтық, нарративті-талдау,салыстырмалы-құқықтық әдістер құрады. Сонымен қатар зерттеу барысында формальды-құқықтық, лингвистикалық және жүйелік әдістер қолданылды.

Нәтижелер, талқылау. Ғылыми мақаланы жазу барысында осы бағытта еңбек жазған отандық мынадай ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалды: Айтхожин Қ.К., Баймаханов М.Т., Баймаханова Д.М., Бусурманов Ж.Д., Ибраева А.С., Жакаева Л.С., Сапаргалиев Г.С., Ударцев С.Ф.

Сонымен қатар шет елдік ғалымдардың еңбектеріндегі құқықтық мемлекет, мықты мемлекет, заң үстемдігі сияқты мәселлер зерделенді, ол ғадымдарды атайтын болсақ: Алексеев С.С.,Тихомиров Ю.А.,Керимов А.Д.,Лейст О.Э.,Матюхин А.,Малько А.В., Марченко М.Н.

Осы заңгер-ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы талдау жасай отырып, өзіміздің пайымдауларымызды ұсынамыз.

Қазіргі замандағы құқық үстемдігі адам қорғаудағы басты қағидат болып табылады. Өйткені жаһандық сын-қатерлерге қарсы тұру үшін мемлекетік қызметті сапалы түрде көрсететін лауазымды адамдар болуы қажет. Олардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетті қалыптастыру мен жетілдіруде негізгі темірқазық ретінде заң шеңберінде қызмет етуді көрсетеміз. Құқық үстемдігі бүгінгі таңда мемлекеттік саясаттың басты басымдықтарының бірі. Өйткені құқық үстемдігі сақталмай реформалардың жүзеге асырылуы қиынға соғады.Осы орайда бұл мәселені жан-жақты талдау, зерделеу заң ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.Бұл қағидатты ең алдымен ұстанатын мемлекеттік қызметшілер. Сондықтан да бұл принциптің жүзеге асырылуына да мемлекеттік қызметшілердің құқықтық санасы мен құқықтық мәдениеті үлкен роль атқарады.

Мемлекет қызметінің бағыты адам құқығының басымдылығынан туындауы тиісті. Себебі мемлекет өкімет органдарының басты міндеті – адамның қадір-қасиетін, ар-намысын, құқықтары мен бостандықтарын тануын, сақтау және қорғау болып табылады. Сондықтан адамға байланысты оның құқықтық жағдайын анықтайтын құқықтық нормалардың маңызы өте зор [1,1].

Адам мен адамзаттың құқықтық жағдайы (құқықтық мәртебесі) дегеніміз, әдеттегінше оның құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы. Шын мәнінде, бұл адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің басты мазмұны болып табылады. Бірақ та оған өзгеше құқықтық факторлар әсер ететінін әрдайым естен шығармауымыз керек. Олар

– азаматтық қағидалар, құқық пен бостандық кепілдіктері. Адамның құқықтары мен міндеттері көптеген құқық салаларында тұжырымдалған. Солардың ішінде адамның қоғамдық жағдайын дәріптеуде мемлекеттік құқық саласының атқаратын рөлі ерекше. Әсіресе, адамның, азаматтың құқықтық мәртебесінің негізгі Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген. Оған мыналар кіреді: азаматтылық, адам мен азаматтың құқықтық жағдайының конституциялық принциптері, олардың негізгі құқықтары мен бостандақтары (азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени), конституциялық міндеттер. Бұл адамның құқықтық жағдайының басты элементі, ядросы. Құқықтық мәртебесінің негіздері адамның қоғамдағы жағдайын анықтауда басты шешуші рөл атқарады, өмірлік маңызы бар, мазмұны Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-тарауында берілген (10-39-баптар) [2,3].

Адамның құқықтық жағдайы мұнымен шектелінбейді. Азаматтардың өзге құқықтары мен міндеттері көптеген әр түрлі құқық салаларында тұжырымдалады, бірақта бұлар негізгі құқықтарға бостандықтар мен міндеттерге бағынышты, оларды одан әрі дамытуға және нақтылана түсуіне бағытталған. Адам мен азаматтық құқықтық жағдайына мінездеме беру үшін, алдымен, адам, тұлға, азамат ұғымдарының арақатынасын ажыратуымыз, олардың конституциядағы құқықтық мәртебесінің принциптерін және негізгі белгілерін анықтауымыз қажет. Осы мәселеге талдау жасамастан бұрын «адам», «тұлға» және «азамат» ұғымдарын айқындап алу керек. Кейбір еңбектерде адам, тұлға, азамат ұғымдары олардың арасында белгілі бір айырмашылық бар болса да, бірқатар жағдайда бір мәндес сөздер ретінде қолданылады. «Адам» ұғымы жеке адамның биологиялық әлеуметтік табиғатын білдіреді. Оны тірі жәндіктің өкілі ретінде қарауға тиіспіз. Биологиялық жаратылыс ретінде «саналы адам» (homo sapiens) деңгейіне жеткен адам дамуы өте баяу өтеді. Мындағы жылдар бойы адам денесінің анатомиялық құрылысы, оның ағзалары өзгерген жоқ десе де болады. Ал әлеуметтік яки тұлға сипатындағы тұрғыдан алғанда адам дамуының орасан зор өрлеу жолынан өтті. Кез-келген нақтылы адам тұлға болып саналады, және ол табиғи және әлеуметтік ерекшеліктерге ие бола алады.

Тұлға дегеніміз-нақтылы қоғамдық-экономикалық құрылымның мүшесі ретінде адамды сипаттайтын ерекшеліктердің жиынтығын білдіреді. Тұлғаның қайталанбас даралығы адамдардың белгілі бір әлеуметтік тобының өкілі ретінде адамға тән кейбір ортақ белгілерді де қамтиды: оларға ұлты, кәсібі, әлеуметтік жағдайы және оның қоғамда алатын орны, жауаптылығы тағысын тағы жатады. Тұлғаның осындай жалпы сипаттарының жиынтығы оның әлеуметтік бейнесін айқындайды. Дәлірек айтсақ, жұмысшының, ғалымның, саясаткердің, зейнеткердің, қылмыскердің тұлғасы туралы айтуға болады [3, 26].

Қазақстан Республикасында тұлға нарықтық қатынастарға өту жағдайында материалдық игіліктер өндірісі саласында, оны бөлу мен айырбастау жоғары деңгейдегі еркіндікті иеленеді. Қазіргі уақытта әрбір азамат өнеркәсіп кәсіпорнының, сауда мен өзге қызмет көрсету салаларындағы кәсіпорындардың жеке немесе ұжымдық меншік иесі яки орташа немесе ірі бизнесмен бола алады. Бірақ өмірде кездесетін белгілі бір объективтік, не субъективтік жағдайларға байланысты адам өзін тұлға ретінде сезінбеуі де мүмкін. Оған мысал ретінде адамның жүйке жүйесінің ауруына байланысты оны сот іс-әрекетке қабілетсіз деп тануын алсақ та жеткілікті [3, 34].

Азамат ұғымы публистикалық мағынасында жиі қолданылады, ол адам - өз Отанының ұлы немесе қызы деген ұғымды білдіреді. Басқаша мағынасында бұл ұғымы адамның кез-келген мемелекетпен емес, тек өз елімен ғана құқықтық

байланыста екендігін аңғартады. (мәселен адамның монархиялық мемлекетпен құқықтық байланысы «бодан» ұғымымен сипатталады). Оның тығыз байланыстылығын мынадан көруге болады: мемлекет азаматтарға толық құқықтар мен бостандықтарын белгілеп берсе, ал азаматтар заңды түрде белгіленген сыйлықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу, т.с.с. жүзеге асырады.

Қолданыстағы Конституцияда «азамат» термині қолданылған кезде Қазақстан Республикасының азаматы жиі айтылады. Мәселе мынада: басқа мемлекеттерде тұратындар сияқты Қазақстан аумағында тұрып жатқандардың бәрі бірдей оның азаматы болып табылады. Олардың арасында шетелдік азаматтар немесе азаматтыңы жоқ адамдар болуы мүмкін. Олардың құқықтары мен бостандықтарының сол мемлекет азаматтарына қарағанда аздығы – мысалы, кейбір саяси және әлеуметтік экономикалық құқықтардың, соның ішінде сайлауға не сайлануға, әскер қатарына алынуға, жоғары лауазымды қызметке көтерілуіне болмайтындығы. Жалпы алғанда, Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Республика азаматтары үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттер атқарады **[**4, 25].

Адамның өмір сүру құқығын іс жүзіне асырған кезде оның туу фактісі ғана қажет, ал оның азамат пен тұлға қасиеттеріне ие болу міндетті емес. Бұдан басқа құқықтарды іс жүзіне асырған кезде адамның тұлға, азамат болуы шарт.

Адамның жиынтық заңдық атауы түрінде «азамат» ұғымы Аристотель заманынан бері белгілі. Ежелгі орыс тілінде «азамат» сөзі қалалық тұрғынын айқындау үшін қолданылады. XVII ғасырлардың аяғынан бастап бұл сөз қалалық тұрғындардан жөнінде ғана емес, осы мемлекеттің кез келген тұрғынына қолданылатын болады [5, 69-75].

Қазіргі қазақ, орыс тілдерінде азамат сөзі осы мемлекеттің тұрақты халқына жататын, заңда белгіленген құқықтарды пайдаланатын, сондай-ақ барлық міндеттерді орындайтын адамға қатысты айтылады. Сөздің осы аталған мәні Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы (1991 жылғы желтоқсанның 20-сы) Заңның негізінде алынады. Сөйтіп, адам мен азаматтың конституциялық-құқықтық мәртебесі дегеніміз бұл жеке тұлғаның құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің жиынтығы, сонымен қатар оларды іс жүзіне асырудағы құқық нормаларында бекітілген заңды кепілдіктер.

Құқық пен бостандықтың тарихи дамуында үш толқын айқын бөлінеді. Оның біріншісі-конституционализм ағымнан көрінеді. Ол кезде конституциялық актілерде құқық пен бостандықтардың екі тобы бекітілген болатын. Олар азаматтық (өзіндік) құқықтар мен бостандықтар (мәселен, жеке адамға ешкімнің тиіспеуі, тұрғын үйге қол сұғылмауы, т.б.) және саяси құқықтар мен бостандықтар – сайлау құқығы, сөз, баспасөз еркіндігі, т.с.с.[6, 9].

XX ғасырдың бірінші тоқсанында, әсіресе ортасында конституцияларда әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар блогі дүниеге келді (еңбек ету құқығы, білім алу құқығы, ғылым мен мәдени жетістіктерін пайдалану және т.с.с.). Бұл екінші толқын болатын.

XX ғасырдың екінші жартысында пайда болған кең ауқымды проблемаларды шешуде үшінші толқынның әсері күшті болды. Соның салдарынан адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы ортаны қорғау құқығы, ақпаратқұралдарын пайдалану құқығы және т.б.

Құқықтар мен бостандықтардың сонымен бірге міндеттердің дамуы, олардың шеңберінің тұрақты кеңеюі нақтылы топтастыруды қажетсінді. Әуел бастан-ақ

құқықтарды, бостандықтарды адам құқығына және азамат құқығына бөлу керек деген болатын. Артынан бұларды басқаша да бөлуге – адамның, азаматтын, жеке және ұжымдық құқықтары, бостандықтары мен міндеттеріне болатындығы дәлелденді. әрине, адамның және азаматтың көптеген құқықтары, бостандықтары мен міндеттері өзіндік сипаттарына қарағанда жекешелеу болатындығы белгілі, бірақ, мысалы ереуілге шығу құқығы жекешеден гөрі ұжымдық болатыны сөзсіз. Өйткені, жеке адамның ереуілге шығуы – бұл жұмыстан бас тарту, дәлелсіз себептермен жұмысқа шықпай қалу дегенді білдіреді [7, 302].

Құқықтарды, бостандықтарды және міндеттерді *негізгі* және *қосымша* деп ажыратуға болады. Әрине, соңғы біріншісіне тәуелді. Мысалы: негізгі құқыққа азаматтың мемлекет ісін басқаруға қатысуы жатса, ал оның сайлауға құқығы, алдыңғылардан туындайды.

Құқықтарды, бостандықтарды және міндеттерді топтастырған уақытта ең бастысы оларды мәніне, мазмұнына қарай бөлу. Осыларды негізгі үш топқа бөлу принципі теорияда өз орнын тапты. Бірінші топ – бұл өзіндік немесе азаматтық құқықтар бостандықтар мен міндеттер. Екіншісі – саяси. Үшіншісі – экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар, бостандықтар мен міндеттер.

Бұлардың әрқайсысына тоқталмастан бұрын Қазақстан Республикасындағы тұлғаның, жеке адамның құқықтық мәртебесіне көңіл аударған жөн .

Адамның қоғамдағы алатын орны анықтауда мынадай принциптер ерекше рөл атқарады:

1. *Заң мен сот алдында жұрттың бәрінің теңдігі* (ҚР Конституциясының 14-бап, 1-тармақ). Құқық пен бостандықтың теңдігіне кепілдіктер адамның тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдайларға қарамастан іске асырылады. Және де тең құқықтықты сақтауға кепілдіктер беріледі. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір түрде әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық тіл немесе діни нанымдары белгілері бойынша шектеуге жол берілмейді. Құқықтың теңдігі (яғни тең құқықтық) экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени өмірдің барлық салаларында қамтамасыз етіледі. Мемлекеттің заңдарында әйел мен еркектің тең құқықтығын ерекше атап көрсетеді. Мысалы, әйелдерге білімге, қандай да болсын мамандыққа, олардың денсаулығына зиянды еңбектен басқасының бәріне еркектермен бірдей жол ашық. Қазақстанда тепе-тең еңбекақысын бірдей төлеу принципі дәйекті түрде жүзеге асырылуда. Қоғамдық өмірдің түрлі салаларында ерлермен бірдей жағдайға ие болып, әйелдер мемлекеттік басқару ісіне белсене араласуда.

2. Конституциялық құрылыс негіздеріндегі принциптің бірі - *Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен бостандықтарының толықтылығы*. Жоғарыда сөз етілген бойынша, Қазақстан төңірегінде әрбір азамат барлық құқықтар мен бостандықтарға ие (және тең конституциялық міндеттер атқарады). Ал шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың сондай құқықтары мен бостандықтары шектеулі.

3. *Негізгі құқықтар мен бостандықтардың ажыратылмайтындығы және олардың заңсыз шектеуіне тыйым салынуы* – бұл адам мәртебесі негіздерінің конституциялық бекітілуінің тағы да бір бастылығы. Қазақстан Республикасының Конституциясында «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды»,- делінген (12-бабының 2-тармағында). Бұл Республика Конституциясының және соған сәйкес

келетін өзге де нормативтік құқықтық құжаттардың нормаларыменбелгіленген шеңберінде адам құқықтары мен бостандықтарының тізбегіне мемлекет кепілдік береді деген сөз.

Адамның бұл аталған құқықтары мен бостандықтарын абсолютті деп тану – олар Қазақстан Республикасында тұратын әрбір адамға оның Республика азаматтығында болу-болмауына қарамастан, қолданылады дегенді білдіреді. Бұл құқықтар мен бостандықтардың ажырағысыздығы Конституция белгілеген құқықтар мен бостандықтардан Конституцияда және соған сәйкес қабылданған заңдарда көзделген жайлардан басқа реттерде адамды ешкім де, соның ішінде мемлекет те айыра алмайтындығын танытады. Біздің елімізде заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыларға қарай анықталады. Демек, қандай да болмасын заңдардың адам мен адамзаттардың құқықтары мен бостандықтарын тежеуге немесе жойып жіберуге бағытталған кері әсері болмайды. Осыған байланысты мемлекет билігі үш тармағының жұмысында азаматтардың құқықтарын, бостандықтары және заңды мүдделерін конституциялық негізде бекітуге (заң шығару), нақты іске асыруға (атқару) және тиісінше қорғауға (сот) айрықша мән беріледі [8, 125].

Жаңа уақыт адамның құқығы мен бостандығы дүниеге өзімен бірге келетінін негіздейтін табиғи құқық идеяларының пайда болуымен сипатталды. Әртүрлі теориялық құрылымдар тұлға мен мемлекет қайшылығын еңсеру қажеттігін негіздеді. Адамның құқықтары мен бостандықтарына артықшылық беру қағидаларын жария ету «адам-мемлекет» мәселесіне құрсаулық жүйе тұрғысынан түсінік беруден үзілді-кесілді бас тартуды білдіреді. Тоталитарлық жүйе кезінде адам орасан зор мемлекеттік машинаның титімдей бір бөлігіне айналады (бұл әсіресе Сталиннің жеке басына табыну жылдарында айрықша байқалды). Адам мемлекет үшін емес, мемлекет адам үшін жаратылған, олардың қатынастарының ендігі басты қағидаты (1995 жылғы Қазақстан Республикасы Конституцияда негізі қаланған) осындай. «Қымбат қазына» ұғымы конституциялық мәтінге енгеннен кейін іс жүзінде адамгершілік санат бола отырып, құқықтық санатқа да айналады және қоғам мүшелерінің баршасы үшін – мемлекет билігі қолында барларға да, жоқтарға да міндетті ереже болып табылады.

Адамның және азаматтың құқықтар мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін.Құқық үстемдігі нақты жүзеге асырылған кезде адам және азаматтың құқықтырының сақталуына кепілдік беріледі. Бұл принципті мемлекет те азаматтарда бұлжытпай орындауы қажет.Әсіресе мемлекеттік органдардың қызметшілерінің кәсіби құқықтық мәдениеті осы қағидатты орындауға үлкен қосады деп ойлаймыз. Құқықтық мәдениет пен құқықтық сананың негізі болып табылатын құқық үстемдігі барлық салаларды маңызды басымдық болып қалыптасуы қажет. Мемлекетіміздің қатарына қосылуды мақсат қылып отырған отыз озық елдердің кәсіби құқықтық мәдениетті дамытудағы басты ұстанымдараның бірі де заңдылық принципі.

Қорытынды. Адам құқықтары, құқық үстемдігі және әл-ауқаттың гүлденуі бір-бірімен тығыз байланысты. Азаматтары өздерінің білімдері мен біліктерін еркін түрде жүзеге асырып,тиісті құқықтық жағдай мен қорғау қамтамасыз етілген елдерде қарқынды даму орын алады. Ал керісінше заңсыздық, зорлық және жемқорлық болған елде даму болуы мүмкін емес.

Құқық үстемдігінің тұжырымдама ретіндегі мақсаты адам құқықтарын қорғау.Құқық үстемдігінің мәні адамдар мен мемлекетке үстемдік жүргізу. Ол

дегеніміз әрбір адамның өзінің қоғамдағы мәртебесіне қарамай құқыққа бағынуы.Құқық үстемдігі құқыққа сәйкес қатынастарды жай ғана реттеп қана қою емес, ол әділеттілік пен экономикалық дамудың кепілі.

Осындан келіп туындайтын біздің ұсыныстарымызды назарға алу Қазақ еліндегі құқық үстемдігінің одан әрі дамуына, әділетті қоғам қалыптастыруға өзінің оң ықпалын тигізеді деп ойлаймыз:

- тұрғындардың құқықтық сауаттылығын жан-жақты көтеру, білім берудің барлық деңгейінде адам құқықтары туралы элективті пәндер енгізіп,әлеуметтік аз қамтылған азаматтарға тегін құқықтық көмек беру жүйесін дамыту;
- азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүйелі қорғау үшін негізделген әкімшілік әділет институтын тиімді пайдалану;
- адамдардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың қосымша мүмкіндігін қалыптастыру үшін жасанды интеллект тетіктерін қолдану.

Ғылыми зерттеудің ережелері әділетті Қазақстан доктринасын, құқық үстемдігі, заң шығару процесі, мемлекеттік биліктің институттарын жетілдіру үрдісінде пайдаланылуы мүмкін.Сонымен қатар құқық үстемдігі, әділетті қоғам туралы тұжырымдар мемлекет және құқық теориясы, конституциялық құқық, салыстыстырмалы құқықтану және тағы басқа ғылымдардың даму бағытының негізін қалыптастыруда қолданылады.

Пайдаланған қайнар көздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, Жеті Жарғы.,1995.32 б.
2. Кенжалиев. З.Ж. Конституция және қоғамдық сана// Егемен Қазақстан 25 тамыз, 2005, 12 б.
3. Әбсаттаров М. Еуропалық сот-адамның құқығының қорғаушысы// Ақиқат, №8, 2006, 26 б.
4. Тасболатов А. . Бостандық пен құқық кепілі // Егемен Қазақстан, 2007, 12б
5. Жоламан. Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. -Алматы, 2004, 279 б.
6. Қосекеев К.. Адам құқығы мен бостандығы – жедел іздестіру қызметінің басты қағидасы // Егемен Қазақстан , 2006, 9-б
7. Табанов. С.А. Салыстырмалы құқықтану негіздері. -Алматы, 2003,302 б.
8. Табанов. С.А. Құқық теориясы мен сот жүйесінің конституциялық негіздері.- Алматы, 2003, 125 б.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynyң Konstitucijasy. Almaty, Zheti Zharғy.,1995.32 b.
2. Kenzhaliev. Z.Zh. Konstitucija zhəne qoғamdyқ sana// Egemen Qazaqstan 25 tamyz, 2005, 12 b.
3. Əbsattarov M. Europalyқ sot-adamnyң qұquғynyң qorғaushysy// Aқiqat, №8, 2006, 26 b.
4. Tasbolatov A. . Bostandyқ pen qұquқ kepili // Egemen Qazaqstan, 2007, 12b
5. Zholaman. Q.D. Memleket zhəne qұquқ teorijasy. Oқulyқ. -Almaty, 2004, 279 b.
6. Qosekeev K.. Adam qұquғy men bostandyғy – zhedel izdestiru qyzmetinің basty qaғidasy // Egemen Qazaqstan , 2006, 9-b
7. Tabanov. S.A. Salystyrmaly qұquқtanu negizderi. -Almaty, 2003,302 b.
8. Tabanov. S.A. Qұquқ teorijasy men sot zhүjesinің konstitucijalyқ negizderi.- Almaty, 2003, 125 b.